

Geahččodiedđáhus 2004

HELSETILSYNET

tilsyn med sosial og helse

Dearvvašvuodageahčču
Sosiála- ja dearvvašvuodabálvalusaid
stáhtalaš geahčču

Sisdoallu

Min fáaladat lea luohttevašvuohhta!	3
Giella rahpá geainnu kultuvrii	4-5
“Ean hal moai gal gulahallan”	5

Sámegillii jorgalan neahttasiidduid: Inger–marie Oskal Giella rahpá geainnu kultuvrii
Oaiviliid ja gažaldagaid sáddet deike: Tilsynsmelding@helsetilsynet.no

Geahččodieđáhus 2004 Interneahtas: www.helsetilsynet.no/tilsynsmeldingen

Illustrašuvnnat Gunnlaug Moen

Min fáladat lea luohttevašvuohhta!

Mun geavahin seamma bajilčállaga diimá

geahččodieđáhusas nai, muhto dan lea ain deatalaš

Almmolaš dearvašvuodadoaimmahaga váldohástalus lea ahte dat doaimmahuvvo nu ahte álbmot mielas lea mielde dan ruhtadeame oktasaš ruđaiguin, čállá áigečállága Tidsskrift for Den norske lægeforening (1) doaimmaheaddji.

Dán hástalusa guovddázis lea luohttevašvuohhta. Dat orru váilume bealálaččaid gaskka. Dievasmahttin dihte dán áshuvvojit bearráigeahččodoaimmat, muhto dat baicca headjudit luohttámuša ain eanet, oaivvilda doaimmaheaddji iežas čállois. Doaimmaheaddji čállá dearvašvuodábálvalusa birra, muhto seammaládje sáhtášii dadjat maiddási sosiálbálvalusa birra.

Mun jáhkán ahte lea veara jurdilit veahá dán deatalaš čuolmma birra. Eahpeluohtámuš mii čuožžila dan olis go olbmot dovdet iežaset beahtahallan, eai ge oaččo vuordámušaideaset devdojvovot, lea hui bahán, vaikko vel sivat leat ge áddehahttit, ja dávjá sáhtta oaidnit ahte lea erohus das maid álbmot vuordá ja maid bálvalusat fáallet.

Eahpeluohtámuša sáhtta dattege oaidnit eanet offensiiva ja ulbmillaš čalmmiiguin. Eastandan dihte eahpeluohtámuša čuožžileamis váilevuoda reakšuvdnan, de ferte gávdnot soames mii systemáhtalaččat, rabas ja guorahahtti vuogi mielde "atná čalmmis" bálvalusaid addima. Professor Harald Grimen atná dán oktavuodas doahpaga "institusjonaliserejuvnon eahpeluohtámuš". Dát ii leat erenoamáš sosiál- ja dearvašvuoda-bálvalusaid guovdu. Bånkkuid kredihtaárvoštallamat leat rievtti mielde juste seamma (2).

Jus álbmogis galgá leat luohttámuš sosiál- ja dearvašvuodábálvalus, de ferte álbmot diehtit ahte soames atná bálvalusa čalmmis. Dat lea ge Dearvašvuodageahču guovddáš doaibma. Mii galgat leat gohceveša guođoheaddjin.

Luohtámuš dasa ahte Dearvašvuodageahču, mii hálddaša "institusjonaliserejuvnon eahpeluohtámuša", ii leat lága bokte addon. Dan fertet mii vuoitit geavtlaš barggu bokte. Almmá rabasvuoda haga eai sáhtáše min vuoruheamit ja bargodoaimmat adnot almmolašvuoda čalmmis. Diehttevašvuoda haga adnošiemmet mii nai unnán luohtehahttin.

Min gávdnosat diedihuvvojit rabasvuodas. Mañemus jagiid leat mii bargan ásahtit systemáhtalaš ja rabas vugiid maid mielde vuoruhit iežamet doaimmaid riskaárvoštallamiid vuodul. Rievttis vuoruheapmi lea dan duohken ahte dilálašvuodat leat riekta čilgejuvnon gustovaš dieduid vuodul. Mii galgat leat sorjameahttumat ja fágalaččat nannosat. Gustovaš diedut eai leat dušše

čilga fágalaš máhttu, muhto maiddási dat movt dát máhttu boahá ovdan sohka beali, agi, geografija, čearddalaš ja kultuvrralaš gullevašvuoda ja dakkáriid ektui. Muhtumat dán diedáhusa teavsttain govvidit dán.

Jus "institusjonaliserejuvnon eahpeluohtámušas" galgá leat luohttehahttivuohhta, de ferte álbmot beassat oaidnit ahte váilevašvuodat mat fuomášuvvojit maiddási njulgejuvtojtit. Dat lea sin ovddasvástáduš geat addet bálvalusaid ja sin geat oamastit daid. Mii eat čieget ahte ovdáneapmi manná oalle njozet muhtun surggiin. Psykalaš dearvašvuodageahču sihke riikkaviidosaš geahču, eará doaibmageahču ja ovttaskas áššiid bokte lea čujuhan stuora váilevuodaid, mat fertejit njulgejuvnot. Dan dihte lea deatalaš ain guhká ovddosguvlui atnit čalmmis sihke doaimmaheami ja fágalaš beliid dán suorggis.

Eará surggiin leat mii jagis 2004 oaidnán ollu buoridemiid. Dat lea ovdamearka dihte suohkaniid sosiála ja dearvašvuodalaš gearggusvuoda ja njoammuneastademiid dáfus. Dearvašvuodageahču lea ferten addit gohččumiid muhtun áššiin. Dat orru ábuhan. Mannan juovllaid Asia-roasuid, ja várrejumiid mañjel máilmmiviidosaš njoammu influensadávdá vuostá eat dárbbáš šat garrasit ákkastallat diekkár plánaid ovdas. Vaikko roassu lei stuoris, de lei liikká buorre oaidnit ahte suohkanat ja doaimmahusat vuostávalde hástalusaideaset luohtehahtti vugiin. Diekkár hástalusat eai gáibit dušše ahte bálvalusvuogadagat leat doaimmas, muhto maiddási ahte nagodit hálddašit dan hirpmusvuoda ja guorosvuoda maid deaivida go bálvalusvuogadagaide leat vuordámušat nu hirbmat alládat.

Institusjonaliserejuvnon eahpeluohtámuš ii galgga dušše gaskkustit dan mii lea váttis, vaikko dábálaččat lea dat mii boahá albmosii sániid bokte.

Institusjonaliserejuvnon eahpeluohtámuš galgá gaskkustit rievdadeami ja ovdáneami jurdagiid. Mun válljen loahpahit divttain, maid okta min mielbargiin Dearvašvuodageahčus lea čállán. Dat čájehe movt morraša ja bákčasa sánit seahkánit doaivaga ja boahhteáiggi sániiguin.

Guovvamánus 2005

Lars E. Hanssen

Dearvašvuodadirektora

Etter flommen

Dette diktet er blått

Dette diktet leter etter ordene sine
Disse ordene som handler om deg
Om øynene dine som ser etter den
du skulle finne
Om hendene dine som leter etter
den du skulle holde i
Og tårene dine som leter etter den
du skulle gråte mot
Ingen har noen å miste
Mange har mistet alt

Elven i havet fant strendene
Fant havnene og byene og husene
Og menneskene og menneskene

Og menneskene leter på strendene
I havnene, byene, husene
Fedrene og mødrene, sønnene
og døtrene
Menneskene og minnene, luktene
og lydene
Av alle som kom og av alle som
forsvant
Mens solen speiler seg i bølgene
og i øynene

Voldsomme krefter som ingen
behersker
Tallenes tale er tung å forstå
Veldige vismann hvor er din visdom
Mennesker søker sin skjebne der
livet forgår
Mennesket alene, uendelig og liten
Leve med deg som jeg mistet i går
Ordene trøster, de strever og
kjemper

Livet som leves i blått

John Agnar Johansen

Giella rahpá geainnu kultuvrii

Per Halvorsen

– Giella, lohká Edel Hætta Eriksen goasii ovdal go háhppehan jearrat. – Sámegiella rahpá geainnu kultuvrii. Sápmelaččat eai sáhte dovdat oadjebasvuoda ja áddejumi dearvvašvuodaásahusain ovdal go ásahtusat ohppet sámegiela.

Son lea ollen ollu jurdilit dan birra mii buorre sámi dearvvašvuodabálvalus livččii, dan rájes go riegádie Guovdageainnus álggus 1920–logu ja oaččui bohcco ristaskearkan. 83-jahkásaš oaivvildá ahte luohhtevašvuoda sáhtá hukset dušše árbevieruid árvvus atnemiin.

–Dearvvašvuodabálvalusas lea vuosttažettiin gulahallamis sáhka. Dan dihte dárbašit mii sámegielat dearvvašvuodabálvalusa. Doppe fertejit leat bargit geat máhttet sámegiela. Sii geat ipmirdit giela, ipmirdit maiddái kultuvrralaš beliid, lohká son.

Dáruiduhttinpolitihkka

Edel Hætta Eriksen lea olles ealle-nagi rahčan sámi beroštumiid ovddas. Son lea leamaš Norgga Sámirádie miellahttun, Norgga Sámiid Riikkasearvvi stivralahttun, aktiiva lahttun Árvokommišuvnnas ja Sámi oahpahusrádie direktoran. Dál jođiha son Guovdageainnu Boarrásiidrádie. Vuosttažettiin lea liikká su oahpaheaddjedoaimma mii lea addán vuoda guorahallat dearvvašvuodafálaldaga mii addo sámiide. Son bures muitá iežas vuosttaš diimmu sadjásaš oahpaheaddjin. Son lei 19 jahkásaš, ja vuosttaš diibmu lei luonddufága 4. luohkás.

– Ohppiin lei leamaš rovtubargun lohkan bealdosenneha birra. Okta luntá

ceggii gieđa. Son čuoččahii ja logai olles bihtá bajiloaivve dárogillii. Mun jearahin leavssu birra sámegillii. Li oktage máhtán vástidit, ii son ge gii lei bihtá oahppan bajiloaivve. Oahppogirjjit ledje dárogillii, muhto oahppit eai máhtán dárogieala. Sii máhtte sámegiela. Lei surgadis dilli. Golle 30 jagi ovdal go šattai lohpi sámegillii oahpahit skuvllas, muitala son.

Son muitala dán dáhpáhusa dáruiduhttinpolitihka ovdamearkan. Son lohká ahte dat dagahii stuora eahpeluohtamuša sámiid ja dáččaid gaskii.

– Sámit galge šaddat dego eará-ge dáččat. Lei áibbas amas jurdda ahte sámiin livččii galgan leat dearvvašvuodafálaldat iežaset gillii.

Nu eai nagodan sámi pasieanttat gulahallat dearvvašvuodaásahusaiguin. Dearvvašvuodabargiide lei váttis dieđuid juohkit ja addit rievttis divššu.

– Gilvojuvvui dakkár oaidnu ahte dáččain ja rivguin lea álo riektá. Dat dagai váttisin rahpasit muitalit, ja dat lea ain dál váttisvuhtan boarrásiid gaskka.

Oanehit eallenahki

Doavttervátni lea ain stuora váttisvuhtan Finnmárkkus. Finnmárkku dearvvašvuodadiilli lea álo leamaš heajumussan Norggas.

Edel Hætta Eriksen

Sihke eastadanbargu ja dálkko-
danbargu lea bázahallan. Jagis
1980 iskkai guovlludoavttir Per
Fugelli Šuvvanvári dearvvašvuo
đadilálašvuođa. Son gávnnašii
ahte ovcci logi buozanvuodas
ledje čiegaduvvon dahje eai
lean dikšojuvvon. Maŋemus
viđa jagis eai lean 36 % sámiin
oba fitnan ge doaktára luhtte.
Dan rájes leat ollu čázit gol-
gan merrii, ja ollu lea buorrá-
nan. Muhto ain leat ollu stuora
hástalusat. Čielgaseamos dain
lea ahte sámiid eallenahki lea
sakka oaneheabbo go álbmo-
gis muđui.

Edel Hætta Eriksen ii hálit
nu sakka guorahallat sámiid
ja dáččaid erohusaid, muhto
ii leat eahpádus das ahte leat
erohusat: Okta guovddáš ero-
hus lea sámiid fuolkevuoda
rehkenastin, mas erenoamážit
ristváhnemiin lea sakka dehá-
let doaibma go dáčča kultuvr-
ras.

–Olles sohka– ja
bearašfierpmádat lea stuora
riggodahkan sámi servoda-
gain. Lea dehálaš ahte sii
geat oččodit alcceseaset
luohttámuša sámi servoda-
gain, áddejit dán. Seamma
guoská álbmotdálkkodeami
nana árbevieruide, deattuha
son.

Váilevaš dieđut sáme-
giela, sámi kultuvrra ja árbe-
vieruid dáfus lea dagahan
ahte sámit leat ohcan vea-
hki olggobealde almmolaš
dearvvašvuođafálaldaga. Sis
leat iežaset buorideaddjit ja
guvllárat. Go buorádallet
dávddaidda ja buozanvuodaidda,
de atnet guvllárat sihke urtasiid
ja nivssahiid, bohcco siskkožiid
ja eará ávdnasiid.

– Sámi álbmot atná dáid olb-
muid alla árvvus, go sii leat
guovllu olbmot ja máht-
tet sáme-
giela ja dovdet kul-
tuvrra. Oahppan doaktárat ja
dearvvašvuođabargit fert-
ejit árvvus atnit sámi buorá-
dallama ja ovttasbargat dáid
fámuiguin jus háliidit al-
cceseaset luohttámuša huk-
set sámi birrasiin, lohka Edel
Hætta Eriksen.

Ja soaitá leat dárbbaslaš juol-
ludit eambo go 20 minuvtta
áiggi doaktára luhtte, go pasi-
eanta ja doavttir golaheaba nu
ollu áigi dušše čabu gulahal-
lamii.

– Eai galggaše leat nu čavga
mearit sámi pasieanttaid ektui,
sávvá Edel Hætta Eriksen

“Ean hal moai gal gulahallan”

Ole Mathis Hetta, Rogalánda fylkkadoavttir

Lean mánnávuoda rájes juo
gullan calkaga ”ean hal moai
gal gulahallan”. Sáhtii dadd-
jot mángga oktavuodas,
ovdamearkka dihte jus soames
ringii juogasadjai ja nuppe
geahčen lei dárogielat, dahje
go vuoras olmmoš bođii doak-
tárvuođas.

Gitta sullii 1985 rádjái eai báijo
goasse adnon dulkkat doaktáriid luhtte
dahje eará dearvvašvuođaásahusain
Norggas. Dan veahá dulkoma mii lei
pakistána ja durkalaš sisafárreiddji-
id gaskka fuolahedje buhcciid iežaset
fuolkkit. Nu lea maiddái leamaš sámi
pasieanttaid dáfus Sis-Finnmárkkus.
Norgga dearvvašvuođaásahusain
šattai dulkon áige-
guovdil easkka
loahpageahčen 1980–logu, go oallut
čearddalaš joavkkut boahtegohte min
riikkii. Almmá dohkálaš njuolgo gula-
hallama dahje dulka geavaheami haga
šattalii doaktára bargu mángga dáfus
sulastahttit šibitdoaktáriid barggu.
Dan muitala ge bajilčála. Vel dál nai,
jagis 2004, lea diet oahpes ášši. Lassin
gielalaš gulahallamii, lea maiddái daja-
keantes dieđuid ja kultuvrralaš dov-
doemakkaid ádden stuora hástalussan
sihke dearvvašvuođabargiide ja pasi-
entii alcces.

Eallinvuohki, eallinoaidnu, jagiáiggi
doaimmat, árvvus ja iešvuođat leat kul-
tuvrra dovdomearkkat. Makkár oaidnu
gudešge lea das mii lea dearvvašvuohta,
mii lea dearvvašlaš ja mii buozanvuo-
hta, lea čadnon guđege olbmo dahje
su joavkku máilmmigovvii ja eallinárv-
vuide. Sámi servodagas leat soames
olbmot dohkkehuvvon buorideaddjit
(geat dearvvašmahttet olbmo) ja guv-
llárat (geat lohket/rohkadallet nuppi
buorránit). Dáid olbmuid doaibma lea

boares sámi árbevierru, ja ovdal go ledje
doaktárat ja eará dearvvašvuođabargit,
de fertejedje buohkat dorvvástit sidji-
ide. Muhtumat atnet urtasiid dahje eará
reaidduid.

Leat guokte beali mat earuhit dán
doaimma eará molssaevttolaš buorádal-
lamiin muđui Norggas, namalassii ahte
lea huksejuvvon álbmotdálkkodeami
árbevieruide ja geavaha gaskaomiid ja
vugiid mat kultuvrralaččat gullet sámi
árbevieruide, ja lea dan dihte ”dohkálaš”
báikkálaš oktavuodas. Nubbi lea ahte
dat ii goasse leat leamaš, ii ge vel dál
ge leat dienasláhkin oktiige. Dat lea
vuostebeallin dán bihtá bajilčállagii, ja
dovddaha ahte ”Moai gal gulahalaima.”

Giella lea várra nannoseamos ja
viidámuš kulturguoddi elemen-
ta guovddáš sámi guovlluin Sis-
Finnmárkkus. Ollu bearrašiidda lea
maiddái boazodoalloealáhus hui nanu
kulturguoddi. Dán áigge soitet oal-
lut boazosámit fertet heaitit boazo-
doalus. Dat lea sidjiide sakka stuorát
áitan go Boazodoallohálldahus,
Eandoallodepartemeanta ja vel
Norgga beale Sámediggi ge nagodit
áddet. Go mun ledjen gielddadoavtti-
rin Kárášjogas 1970–logu gaskkamut-
tos, gullogođii vuosttaš geardde ahte
boazodoalus ferte unniduvvot doal-
uid lohku. Mun evttohin dalle ahte
ealáhusorganisašuvdna, boazodoalloe-
iseválddit ja dearvvašvuođaásahusat
fertejit álggahit dutkamiid gávnna-
han dihte makkár dearvvašvuođalaš
ja sosiálmedisiinnalaš váikkuhusaid
diekkár eallinvuogi rievdeameit miel-
disbuktet. Dál 30 jagi maŋge lea hui
unnán dutkojuvvon dán birra. Manne?
Máid ábuhit dearvvašvuođa- ja sasiála-
plánat sámiid várás jus eallinvuođu ja
kultuvra badjelgehččojuvvo ja jávká?
Unnán ábuhit čáppa sánit ja lohpa-
du-
sat, ja áigumušat ášahit rievttet guot-
tuid unnitloguid ektui, jus doaimmat
dahje váilevaš doaimmat baicca dov-
dahit ahte eanetlohku háliida assimiler-
ema. ”Ean hal moai gal gulahallan”.